

بررسی سبک‌شناسی نسخه خطی «مجلس‌آرای محمد محسن شیرازی»

نصراله سلامی، محمدهادی خالق زاده*، محمدرضا معصومی

گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

مرداد ۱۴۰۱، دوره ۱۵، شماره پیاپی ۷۵، صفحات ۱۳۹-۱۵۴

DOI: ۱۰.۲۲۰۳۴/bahareadab.۲۰۲۲.۱۵. ۶۳۹۳

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب)

چکیده:

زمینه و هدف: نسخه مجلس‌آرا از متون تعلیمی از نوع اخلاقی-روایی قرن یازدهم هجری است که محمد محسن شیرازی در چهل حدیث و مجلس به رشته تحریر درآورده است. هدف این پژوهش بیان ویژگیهای شاخص سبکی این اثر است.

روش مطالعه: پژوهش حاضر مطالعه‌ای نظری است و شیوه گردآوری اطلاعات آن اسنادی (کتابخانه‌ای) است.

یافته‌ها: مقوله‌هایی چون کاربرد واژه‌ها، عبارات، احادیث به زبان عربی، کاربرد صورت کهن افعال استمراری، استفاده از افعال پیشوندی، حذف فعل به قرینه لفظی، استفاده از فعل جمع برای فاعل مفرد، بکار گرفتن افعال دعایی، بهره‌گیری از صنایع بدیعی لفظی و معنوی از جمله سجع، جناس، تشبیه، استعاره، تلمیح و... از شاخصه‌های مهم زبانی و ادبی اثر می‌باشد. از نظر سطح فکری به مباحث اخلاقی از جمله پند، موعظه و ارشاد با استناد به آیات و احادیث از پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) و اشعار شعرای بزرگ پرداخته است.

نتیجه‌گیری: مجلس‌آرا اثری است منشور آمیخته به نظم و دارای نثری ساده و روان و درعینحال دارای واژه‌های متقن و ترکیبهای منسجم و مستحکم و متضمن مضمونهای لطیف و بلند است و به سخن استادان برجسته قرون گذشته نزدیک است. گویا در این مورد روش سعدی در گلستان در مؤلف اثر تأثیر داشته است که بسامد آرایه‌های ادبی از جمله سجع، جناس و استعاره در آن بیشتر می‌باشد.

تاریخ دریافت: ۰۱ خرداد ۱۴۰۰
تاریخ داوری: ۰۲ تیر ۱۴۰۰
تاریخ اصلاح: ۱۴ تیر ۱۴۰۰
تاریخ پذیرش: ۰۳ شهریور ۱۴۰۰

کلمات کلیدی:

مجلس‌آرا، محمد محسن شیرازی، نسخه خطی، ویژگیهای سبکی.

* نویسنده مسئول:

✉ m.h.khaleghizadeh@iauyasooj.ac.ir

☎ ۳۳۳۱۳۲۱۲ (۰۹۸ ۷۴)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Stylistic study of the manuscript of "Mohammad Mohsen Shirazi Majlesara"

N. Salami, M.H. Khaleqzadeh*, M.R. M'asoumi

Department of Persian Language and Literature, Yasuj Branch, Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: ۲۲ May ۲۰۲۱

Reviewed: ۲۳ June ۲۰۲۱

Revised: ۰۵ July ۲۰۲۱

Accepted: ۲۵ August ۲۰۲۱

KEYWORDS

Majles Ara, Mohammad Mohsen Shirazi, Manuscript, Stylistic features

*Corresponding Author

✉ m.h.khaleghizadeh@iauyasooj.ac.ir

☎ (+۹۸ ۷۴) ۳۳۳۱۳۲۱۲

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Majles-e-Ara is a version of moral-narrative educational texts of the ۱۱th century AH written by Mohammad Mohsen Shirazi in forty hadiths and Majlis. The purpose of this study is to express the characteristics of the stylistic index of this work.

Research Method: The present study is a theoretical study and has been done in a documentary (library) method.

METHODOLOGY: The present study is a theoretical study and its method of data collection is documentary (library).

FINDINGS: Categories such as the use of words, phrases, hadiths in Arabic, the use of the ancient form of continuous verbs, the use of prefix verbs, the omission of verbs to the verbal counterpart, the use of the plural verb for the singular verb, the use of prayer verbs, interest Taking from rhetorical and spiritual rhetorical industries such as rhyme, pun, simile, metaphor, allusion, etc. are important linguistic and literary features of the work. In terms of intellectual level, he has dealt with moral issues such as advice, sermons and guidance by quoting verses and hadiths from the Prophet (PBUH) and the Imams (AS) and the poems of great poets.

CONCLUSION: Majles-e-Ara is a prose work mixed with order and has a simple and fluent prose, and at the same time it has convincing words and coherent and strong combinations and includes subtle and long themes and is close to the words of prominent masters of past centuries. It seems that in this case, Saadi's method in Golestan has had an effect on the author of the work, in which the frequency of literary arrays such as prostration, pun and metaphor is higher.

DOI: ۱۰.۲۲۰۳۴/bahareadab.۲۰۲۲.۱۵.۶۳۹۳

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 ۱۵	 ۹	 ۰

مقدمه

در دوره صفویه بدلیل نفوذ هرچه بیشتر علمای مذهبی در حکومت شیعی مذهب، شریعت بر طریقت برتری یافت و عالمان علوم شرعی با سعی فراوان و بر بنیاد کوششهای محدثان و فقیهان و متکلمان پیشین توانستند به تدوین نهایی دانشهای مذهبی دست یابند. آنها با جمع‌آوری و تدوین احادیث و اخبار و روایتهای درباره وجه مختلف احکام فقهی به مطالعه پرداختند و کتابهای بسیاری در این زمینه نوشتند. «دیانت تازه رواج‌یافته شیعه احتیاج به کتابهای مذهبی (انواع تفسیر قرآن، شرح نهج‌البلاغه، کتب فقهی، اخلاقی و غیره...) به زبان فارسی داشت تا برای عموم مردم قابل استفاده باشد، ازاینرو تألیف کتابهای مذهبی در دوره صفویه رواج یافت (سبک‌شناسی نثر، شمیسا: ص ۲۲۴). از میان تعداد بیشمار نسخه‌های خطی این دوره، مجلس‌آرا تألیف محمد محسن شیرازی، اثری تعلیمی از نوع اخلاقی-روایی از قرن یازدهم هجری است که در این مقاله از منظر سبک‌شناسی مورد بررسی و تحلیل قرار میگیرد. نسخه‌های خطی سخن‌گویان خاموش و دانایان بی‌زبان، گنجینه‌های گرانبها و سرمایه‌های ملی و میراث علمی و ادبی هر فرهنگ و تمدن محسوب میشوند که با پشت سر نهادن فراز و نشیبهای ادوار گذشته به نسلهای متاخر رسیده است. «تصحیح متون گنج‌یابی و احیای فرهنگ است و کاری است بس خطیر» (مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ستوده: ص ۴۳۱). نسخ خطی، علاوه بر آنکه گنجینه‌هایی از علم، ادب، اخلاق و... بشمار میروند، هر یک دارای ویژگیهایی هستند که جایگاه و ارزش آنها را دوچندان میکند. با وجود آنکه در سنوات اخیر برای معرفی و احیای گنجینه‌های کهن مکتوب زبان و ادب فارسی پژوهش و تحقیقات زیادی صورت گرفته و آثار زیادی از گذشتگان به نسل امروز معرفی شده است، نسخه‌های بسیار ارزشمندی وجود دارد که هنوز تصحیح و منتشر نشده‌اند. یکی از این آثار، کتاب «مجلس‌آرا» اثر محمد محسن شیرازی است که نگارنده قصد تصحیح و معرفی این اثر را دارد و در پژوهش حاضر به بررسی ویژگیهای برجسته سبکی آن پرداخته میشود.

روش مطالعه

پژوهش حاضر، مطالعه‌ای نظری است و به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای) انجام شده است. روش کار براساس سبک‌شناسی شمیسا در سه سطح زبانی، ادبی و فکری تقسیم‌بندی و مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. محدوده موردپژوهش، نسخه خطی مجلس‌آرا اثر محمد محسن شیرازی است.

ضرورت و سابقه پژوهش

آشنایی با متون کهن فارسی نقش ویژه‌ای در شناخت آثار علمی و ادبی و ارتقای دانش نسل امروز و فردا خواهد داشت. در باب آثار ادبی، آن آراء و عقایدی که بر پایه متون صحیح، معتبر و اصل بیان شده باشد صاحب اعتبار است. به عبارت دیگر فایده تحقیق در تصحیح متون، احیاء و نشر فرهنگ است. از نظر اهل فن، پژوهش در متون اخلاقی-ادبی از ارزش و اعتبار فوق‌العاده‌ای برخوردار است. انجام پژوهش حاضر نیز از دو وجه حائز اهمیت است. در وهله نخست تصحیح و ارائه نسخه‌ای معتبر که براساس یکی از شیوه‌های علمی تصحیح صورت گرفته است، امری ارزشمند میباشد و در مرحله بعد علاوه بر شناسایی و معرفی نویسنده به جامعه ادبی، زیباییهای لفظی و معنوی و ساختار سبک‌شناسی نسخه نیز ضروری بنظر میرسد و همین موضوع نگارنده را بر آن داشته تا بصورت جامع و مفصل به این پژوهش بپردازد.

نسخه خطی مجلس‌آرا تاکنون تصحیح نشده و در دسترس جامعه علمی و ادبی قرار نگرفته است، بنابراین پژوهشی مستقل و جامع درباره نویسنده و سبک ادبی آن در قالب کتاب، مقاله ضروری بنظر میرسد.

بحث و بررسی

معرفی مجلس‌آرای محمد محسن شیرازی

«مجلس‌آرا» کتابی است ارزشمند با موضوع اخلاقی-روایی که متأسفانه جزئیات زندگی و شرح احوال نویسنده با وجود فراوانی تذکره‌های عصر صفوی در هیچ کتابی یافت نشد. علاوه بر فهرستگان نسخه‌های خطی «فنخا» و دستنوشته‌های ایران «دنا» تنها اثری که از او نام برده است «الذریعه الی تصانیف شیعه» تألیف علامه شیخ آقابزرگ تهرانی است که بصورت خیلی مختصر مجلس‌آرا را اینگونه معرفی میکند «(مجلس‌آرا: ص ۱۷۲۱). فارسی کبیر مرتب علی اربعین مجلساً یذکر فی کلّ مجلس أولاً حدیثاً أخلاقياً ثمّ یشرحه بایراد حکایات و قصص مناسبة استخراجها استشهداً بها للحديث المذكور أولاً مستخرجاً لها من کتاب علی بن مقری بعد ترجمتها إلی الفارسیّة، ألفه المولی محمد محسن الشیرازی، و إهداه إلی السلطان شاه سلیمان الصفوی، المتوفی ۱۱۰۶، المجلس الأول فی ابتلاء الأولیاء، الاخیر فی حدیث من حفر بئراً لأخیه وقع فیه، رأیته عند السید جلال الدین الأرموی بخطّ شریف بن آقا باقر الشلمانی الرانکوی کتبه فی قریة شلمان فی دار محمد إسماعیل ۱۲۴۶. (الذریعه، آقابزرگ تهرانی، ج ۲: ص ۱۱). گردآوری و تنظیم این کتاب، به احتمال قوی در قرن یازدهم انجام گرفته است؛ زیرا محمد محسن شیرازی در زمان شاه سلیمان صفوی، در شیراز زندگی کرده و کتاب را به امام ویردی بیگ، حاکم و والی شیراز، تقدیم نموده است. با توجه به اینکه امام ویردی بیگ در تاریخ ۱۱۰۰ ه. ق. وفات یافته است (نک: فارسنامه ناصری، ج ۲: ص ۴۹۰) میتوان گفت تألیف کتاب مجلس‌آرا باید در قرن یازدهم اتمام یافته باشد. از آنجاکه درخصوص معرفی مجلس‌آرا و نویسنده آن، منبع مشخصی وجود ندارد، اطلاعاتی از خود کتاب در این زمینه راهگشا خواهد بود. آنچه از متن نسخه برمی‌آید نام اصلی نویسنده «محمد» و شهرت وی «شیرازی» است اما به محمد محسن شیرازی مشهور و معروف شده است.

معرفی نسخه‌های خطی مجلس‌آرا

براساس اطلاعات موجود در «دستنوشته‌های ایران» (دنا) و «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» (فنخا)، هشت نسخه خطی از مجلس‌آرا در کتابخانه‌ها موجود است. «با توجه به اینکه نسخه کتابخانه قم-مرکز احیا و نسخه کتابخانه خوانسار یکی است» (فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، درایتی، ج ۲: ص ۱۳۴)، تعداد هفت نسخه خطی از اثر موجود است. ۱- نسخه شماره ۳۶۵۲، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ۲- نسخه شماره ۲۵۱۴، کتابخانه دانشگاه تهران، ۳- نسخه شماره ۲۶۱، کتابخانه مسجد اعظم قم، ۴- نسخه شماره ۱۷۳۸۱، کتابخانه مجلس، ۵- نسخه شماره ۱۰۲۳۰، کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ۶- نسخه شماره ۶۰۱۸، کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ۷- نسخه شماره ۳۲۲، کتابخانه فاضل خوانسار.

مختصات سبکی

سطح زبانی

لایه آوایی

***تکرار:** مجلس‌آرا اثری تعلیمی و لذا دارای نثری خطایی است. اصولاً در نثرهای عارفانه و متونی که بیشتر جنبه اخلاقیات دارند و در حوزه ادبیات تعلیمی نگارش یافته‌اند، نثر خطایی غلبه دارد، چراکه عرفا معتقدند لحن خطایی و بکار بردن افعال در قالب جملات امری در تشویق مخاطبان نقش مهمی ایفا میکند. در این میان لفظ «ای عزیز» از بسامد بالایی برخوردار می‌باشد. «پس ای عزیز به قسمت ازلی و تقدیر لم یزلی خرسند و شاکر باش.» (۱۵)، «ای عزیز بدان که رضا خشنودی از حق تعالی است» (۱۷)، «ای عزیز به نظر بصیرت ملاحظه کن» (۲۲)، «ای عزیز جهد کن که قلب خود را از تیرگی و قساوت به عبادت و بندگی از روی اخلاص آیین قلب را روشن ساز» (۲۲).

معمولاً تکرار واژه‌ها بجهت تأکید، اهمیت دادن و جلب توجه نمودن می‌آید که دارای ارزش هنری است و باعث زیبایی کلام میگردد: آن جاریه آواره از وطن با طفل، ولایت به ولایت میرفتند اشک حسرت از دیده‌ها میریختند تا به ولایتی از ولایات بعیده رفتند (۸۶) آن عابد بیچاره مدهوش گشته کشان‌کشان او را به مزبله صومعه انداختند (۱۱۵) بارخدایا میدانی که من و زوجه من و فرزندان من قوتی نیافتیم (۱۶۵) در تأمل بود که دید پیری شکسته، با قد خمیده، چمان چمان، نالان نالان به ساحل بحر رسید. (۱۶۵) مردم آن ولایت فوج فوج و طایفه طایفه در نظر کیمیاثر طعام نوشیدند (۱۹۴) الحذر از قرب سلطان الحذر (۲۶۵).

***جناس:** یکی از بارزترین عناصر موسیقایی که نویسنده در کلام استفاده کرده و بر موسیقی درونی متن افزوده، جناس است. جناسهای تام، مذیل و زاید بسامد بیشتری در این اثر دارند: **جناس تام:** آن دو آهوی آهوگیت به دام زلف، قلب حزینم را صید خود نمود. (۷۷) دل شب زنده‌دارش در دل شب بیدار (۱۲۴) / **جناس زاید:** گل آفتاب به صد آب و تاب از افق شرعی شکفته گردید. (۵۹) بسط و بساط عیش و عشرت نمودند. (۶۱) در وقت احتسابش از دام زلف و دانه خال به صید دل بیدلان گسترده شده بود. (۶۲) کافه خلایق بعد از فرائض دعای او را فرض دانستندی. (۹۴) / **جناس اشتقاق:** شهابی است ثاقب که به قصد... در خانه کمان به کمین نشست (۱۵) نرگس فتان مهوشان که به فتنه‌سازی مست و شهلا گشته (۱۰۷) نبی را از این خبر کاذب مخبر ساختند. (۱۱۵) / **جناس مضارع و لاحق:** سعادت اخروی را به آتش سوزان شرب و خمر سوخته حاصل عمر خود را به قمار با حریفان باخته. (۵۴) هرگاه دو مرد در نزد من آیند یکی صالح و یکی طالح اقدام می‌کردم. (۵۵) ابلیس پر تبلیس را به هر رزم و بزم هم‌جلس بود. (۵۸) / **جناس ناقص:** هرکدام علم علم برافراشته و مستند تدریس گسترانیده. (۱۳۱).

***سجع:** در کتاب مجلس‌آرا از آرایه سجع زیاد استفاده شده است. البته گفتنی است که سجع متوازی بیش از دیگر انواع سجع در این اثر کاربرد دارد. **سجع متوازی:** از حضرت به صدق ناطق امام جعفر صادق (ع) منقول است. (۳۵) اثر قابلیت از بیاض چهره‌اش ظاهر و علامت جوانمردی از ناصیه‌اش باهر (۶۱) خوان احسان بیدریغش همه جا کشیده و نعمت بی‌منتش به همه کس رسیده (۶۵) این احسانی است وافی و لطفی است شافی که پروردگار به من عطا فرموده (۶۹) / **سجع متوازن:** افعی عظیم که ازدهای دمان از صولتش گریزان و نهنگ دریا از هیبتش طپان و لرزان (۱۲) ای عزیز تا گل اقبال در بستان حیات و شکوفه مراد در باغ فراق شکفته بینی (۲۴) در زمان بنی‌اسرائیل پادشاهی بود کافر و نافی صانع (۱۹۶) / **سجع مطرف:** اگر این بنده خون با اشک از دیده بیبارد و اگر از گریه صحرای هامون را بحر عمان سازد. (۳۵) چنانکه از آفتاب فلک سروری والی ولایت پیغمبری منقول است. (۳۵).

✱ **تتابع اضافات:** چون صبح صادق از نیام افق عدوی تیره‌بخت لیل‌صفت اثری از او نماند. (۸) تیرش نامه‌بريست از قضا که طومار طی حیات خصم را به یک چشم بهم زدن به نظرش رساند. (۸) صبح که سر از دریچه افق سرزد و اشعه قبه چتر زرنگار به عالم پرتوافکن گشت. (۵۸) از ائمه هدی نقل شده که زن نجیبه صالحه عقیقه باکره از اصل طاهره حاصل شده باشد. (۱۱۶).

لایه لغوی: سطح لغوی یا سبک‌شناسی واژه‌ها یکی از سطوح مهم و تأثیرگذار در متن است که به بررسی بسامد لغات و ویژگی آنها میپردازد.

✱ **کاربرد لغات کهن:** تفرغ (۹)، وسعت (۱۰)، ناوک (۱۱)، نواله (۱۵)، جبه (۱۹)، ربقه (۲۴)، نفقه (۳۰)، کوفت (۷۴)، جوع- گرده شعیری (۱۶۴)، شبر (۳۰۶)، خسروانه (۶۱) و...

✱ **کاربرد واژه‌های عربی:** بدلیل اینکه اصل اثر به زبان عربی بوده و نویسنده ذواللسانین بوده است، درصد بسامد واژه‌های عربی در این اثر نسبتاً زیاد است؛ چنانکه در دیباچه اثر، درصد واژه‌های عربی ۶۷٪ و در صفحات دیگر به ۳۰٪ میرسد. این موضوع نشان میدهد با نثری آمیخته با کلمات عربی روبرو هستیم: استرضا-اصطجاج-ضابر ناصیه تعظیم (۱۳)، امراض مضمنه- علیل ادویه معالجه- معاجین- علاج - حذاقت- (۶۶)، مؤدا - لحم وعظم (۱۱۴)، اطعمه و اشربه (۱۲۴)، متعظ (۱۲۴)، نصایح مغویانه و مواعظ مضلانه (۱۳۶) و...

✱ **کاربرد لغات علوم مختلف: موسیقی:** ناگاه شبی شد باد مخالف پرده راست سفینه را به بلند و پست نغمه زیر و بم درآورده کشتی تجار را به چهار موج اضطراب انداخته (۱۵۲)، چون آن جوان معشوق خود را اسیر چنگ اجل دید به نوعی قانون مخالف را ساز کرد که ناله او به آوازه از راه راست از اصفهان به حجاز رسیدی هر رگش به تن مزمار عود نمودی هر شریانش بر بدن ابریشم طنبور گشتی استخوان بدنش به وقت حرکت تار طنبور گشته و شریانش در قد خمیده ابریشم موسیقار گشته (۱۴۳) / **نجوم:** در مقارنه زهره با مشتری برج شرف... (۱۳۱)، عارض زهره‌مثالش مشتری را به روز زحل فشاندی و پیوسته مریخ غمزه اش در خونریزی... (۱۳۱)، آن دختر چون قمر از خسوف قبر بیرون خرامید (۱۳۵)، زهره و مشتری‌صفت در برج سعد قران کردی (۱۳۵) ناگاه آن نازنین را عارضه‌ای روی نمود که آسیب کسوف تب، خورشید چهره‌اش تیره و تار گشت (۱۳۲)، به وقت گرسنگی حمل و جدی از مزارع آسمان ربودی (۱۲) / طب: با یارج رفق، سرکه انگبین، عرق النساء نشتر مجالست، مالیخولیای صبر، ادویه حناجین (۱۳۳)، چنانچه با من مساعدت نمایی در سحق ادویه و طنج معاجین بسا باشد که از ما به تو نفعی رسد (۳۷).

✱ **کاربرد مترادفات:** استفاده از واژه‌های مترادف یا هم‌معنی با اینکه باعث غنای ادبی و جذابتر شدن متون میگردد ولی نوعی اطناب بحساب می‌آید: منزل و مأوی او بهشت است (۷۸)، آفتاب عمر جاریه افول و غروب نموده (۷۸)، بیخ و بن وجود (۷۸)، اجتناب و احتراز (۷۸)، عجایب و غرایب (۸۳)، معارج و مناب (۸۶)، استعلاء و صعود (۸۶)، نه خوابی و نه نعاسی (۸۵)، رنج و علم (۸۸)، انقیاد و فرمانبرداری (۸۵)، یاد و ذکر (۸۵) و...

لایه نحوی

✱ **کاربرد افعال پیشوندی:** تیغ دودمش آتشی است آبدار که شعله نیران قلب سپاه عدو را به یک دم فرونشاند (۸)، مبالغه بحدی رسید که تیغ غضب از نیام برکشید (۱۱۲)، سر از زانوی خجالت و انفعال برنداشتندی (۱۱۳)، دختر کوس رسوایی به نوا درآورد (۱۱۵)، چون شب درآمد (۱۱۵)، جبهه عبودیت سر از زمین برنمیداشتندی (۱۱۶)، و خود چندی در امور مملکت بسر خواهم برد (۲۱۱).

***ساخت کهن فعل استمراری:** مسلمانان از فقر و فاقه به رفاه حال رسیدندی (۲۲)، از اطاعت و فرمانبرداریش مساهله نمودندی (۴۲)، هر که را اجل رسیدی در آن صحرا مدفونش ساختندی (۷۵)، اگر عمر ما به شصت یا هفتاد سال مقرر گشتی و لله به یک سجده به آخر رسانیدمی (۷۵) و به یک رکوع بسر میبردمی (۷۵)، نرگس فتانش فتنه‌ها انگیختی (۸۱) و...

***کاربرد افعال دعایی:** ایزد متعال عظمت و اجلال این پادشاه... تا قیام قیامت به اوتاد خلود مؤید دارد (۹) اعدای دولت قاهره اودر محیط خضرا چون گردباد در شکنج چهار موجه حوادث گرفتار باد. (۹) و...

***آوردن فعل جمع برای فاعل مفرد:** روزی یکی از ملائکه مقرب میگفتند (۷۰)، حضرت سلیمان(ع) فرمودند (۷۳)، آن جوان ابا و امتناع مینمودند (۱۳۱) و...

***حذف فعل به قرینه لفظی:** نقل است که در قوم بنی‌اسرائیل مردی بود مؤمن مؤحد که آثار عبادت چون نور شمس از مطلع جبهه‌اش ساطع و علامات بندگی چون ضیاء قمر از جبهه‌اش لامع، قائم‌اللیل و صائم‌النهار (۶۸)، نه از ماهی اثری دید نه از خادم بدفعل (۶۸)، نظرش بر پیری افتاد که آثار کرامت از جبهه‌اش نمایان و علامت هدایت از ناصیه‌اش ظاهر بود (۶۸)، شیخ عابد را در لب سؤالی است و در دل مطلبی (۱۶۴) و...

***تقدم فعل در جمله:** ندیدم کسی را بیسابقه چنین عطیه کند (۱۸) تخلف نکنید احدی از شما نه از صغیر و نه از کبیر (۲۰) نمی‌آشامد از آن جام مگر توکل‌کنندگان (۴۳) رسانیده باشد حق تعالی او را به غایت آرزو و خواهش (۱۶۱) شاهدیم بر صدق و راستی تو، آگاهیم بر مدعا و مقصود تو (۱۶۴) میوزد بادی به اذن حق سبحانه و تعالی که بسیار بدبو و متعفن باشد. (۱۶۵) و...

***جمع با نشانه «ات» عربی:** تصدق و عبادات بر تو آسان گردد (۲۲) مراتب تحصیلش از اوج درجات سعادت به حقیض درکات شقاوت می‌اندازد (۳۲) خلل در مهمات او به هم رسیدی و رخنه در معاملات او بظهور آمد (۴۰) و...

***کاربرد جمع مکسر:** سطح آینه دل را از زنگار وساوس شیطانی و غبار هواجس نفسانی مصفا سازد (۲۲)، با وجود این مقدار خزاین و دفافین جز کفنی با خود نبرد (۳۵)، همسایگان خود را به تفحص و تجسس طلب املاک و بساتین و دکاکین مقرر نمود (۳۹).

***کاربرد افعال وصفی:** افعال وصفی با حذف فعل معین بکرات در مجلس‌آرا استفاده شده است: شخصی بود ایام عمر خود را به معصیت و ناتوانی بسر برده و به انواع فسوق مرتکب گشته ترک نماز و روزه دیگر ترک از وجوبات نموده تا چهل سال عمر را به صرف لهو و لعب مصروف داشته و از مبدأ و معاد چشم پوشیده عقبات آخرت و عذاب الهی را محو نموده و در این مدت مدید به فکر بازگشت و توبه و انابه نیفتاد (۱۵۵).

***نوع جملات:** در این اثر بسامد جملات خبری و امری نسبت به دیگر جملات بیشتر است، نثر خطابی اثر باعث شده نویسنده از جملات امری با معانی حقیقی و ثانویه هم برای تأکید، تنبیه و هشدار بهره جوید: «ای بیخبر از مصلحت، صلاح در آن است» (۱۶) «ای غافل زمانی به هوش آی و تأمل کن که چه خطایست وحشت‌انگیز...» (۱۷).

سطح ادبی

***تشبیه:** صنعت تشبیه در قالب انواع تشبیه و همچنین اضافات تشبیهی از جمله تشبیه بلیغ با بیشترین بسامد، از فنون ادبی مستعمل در اثر محمد محسن شیرازی است و در کتاب بطور پراکنده بکار رفته است. تشبیهات اثر،

بیشاب‌هاست به تشبیهات مرزبان‌نامه، کلیله و دمنه و گلستان سعدی نیست و با تشبیهات آغاز دوران نثر پارسی تفاوت چشمگیری دارد.

تشبیه از دیدگاه حسی یا عقلی بودن طرفین

نوع تشبیه	حسی-حسی	عقلی-حسی	حسی-عقلی	عقلی-عقلی
درصد	۶۱٪	۳۲٪	۴٪	۲٪

محسوس به محسوس: عشاق چون هالهٔ قمر به گردش طوق بستی (۷۸)
معقول به محسوس: روزگار چون چشم مور بر من تنگ گشته است. (۱۶۴)
محسوس به معقول: چشمه‌های چون عین‌الحیات در دامن درختان (۲۹۹)
معقول به معقول: عینک دیدهٔ افلاک باطنش چون باطن پاک‌طینتان صافی‌نهاد (۲۰)

تشبیه از دیدگاه وجه شبه و ادات تشبیه

نوع تشبیه	بلیغ	مجمل	مفصل	مرسل	موکد
درصد	۴۹٪	۲۳٪	۱۳٪	۱۰٪	۴٪

غالب تشبیهات اثر بصورت بلیغ (اضافه‌های تشبیهی) است.
-تشبیه بلیغ: جام عمر معشوقش از شربت مرگ لبالب گشته (۹۱).
-تشبیه مجمل: به آفتاب روی او حرباً آسا بسر بردی (۱۳۲).
-تشبیه مفصل: آن شب که به درازی بمثابه روز قیامت بود به صد محنت بسر آمد (۱۳۲).
-تشبیه مرسل: روی ایشان را چون عقیق سرخرنگ میساخت (۲۲).
-تشبیه مؤکد: قدش با رعونت سروناز همنشین (۱۳۰).
اضافهٔ تشبیهی: از گلستان صحبتش گلی چینه (۸۳) در وقت احتسابش دام زلف و دانهٔ خال به صید دل بیدلان گشته (۱۰۷) معشوق خود را دید که آفتاب حیاتش به مغرب فنا رسیده و مرغ روحش از قفس بیرون پرید (۱۲۴) سرو قدش که تسلی‌ده فاختهٔ نواسنج بود (۱۳۲) عاقبت از اوج غنا به حسیض فقر و احتیاج افتاد (۱۳۲) به دستیاری تیر زه و کمان ابرو و کمند گیسو و تیغ زبان به یغمای دل عاشقان شیخون می‌برند. (۱۷۶) و...

تشبیه به اعتبار مفرد یا مرکب بودن طرفین

نوع تشبیه	مفرد-مفرد	مفرد-مرکب	مرکب-مفرد	مرکب-مرکب
درصد	۹۷٪	-	۲٪	۱٪

غالب تشبیهات اثر از نوع مفرد به مفرد است:
-مفرد به مفرد: بی اختیار اشک از چشمش قواره‌سان تراوش نمود (۸۴).
-مرکب به مفرد: صبح صادق چون ید بیضا از آستین افق ظاهر گشت (۲۶۳).
-مرکب به مرکب: عاشقان بیدل پروانه‌صفت آن شمع شبستان خوبی را طوف نمودند (۸۲).
*استعاره: در این اثر خبری از استعاره‌های تازه نیست. بیشتر استعاره‌ها در این اثر مصرحه و مکنیه‌اند:

نوع استعاره	استعاره مصرحه	استعاره مکنیه
درصد	۴۲٪/۰۶	۵۷٪/۹۴

استعاره مصرحه:

نوع استعاره	مصرحه مطلقه	مصرحه مرشحه	مصرحه مجرد
درصد	۲۸٪/۲۸	۲۳٪/۱۱	۴۸٪/۶۱

استعاره مجرد: نرگس مستش که آن نوش داروی عاشق بی برگ و نوا بود در بستر بیماری افتاد. (۱۳۲)
 استعاره مرشحه: صحن گلستان عارضش که فرح‌افزای خاطر بلبل بیدل بود از ملال زعفران زار گشت. (۱۳۲)
 استعاره مطلقه: عاقبت‌الامر آن عنقای گوشه‌نشین را به دانه مناصحت و به دام ملامت طوق شریعت به گردن نهادند. (۱۳۱)

در این اثر ترکیبات و نامهای استعاری که برای خورشید استفاده شده است جلب توجه میکند: زاغ زرین شب، مرغ سفیدمنقار صبح، عقاب اجل (۱۲)، تیغ نورانی (۷۸)، اشعه قبه چتر زرنگار (۴۰)، صبح صادق که علم خورشید برافراشت. (۴۵) و...

استعاره مکنیه

استعاره مکنیه	غیر اضافی	اضافی
درصد	۳۶٪/۶۱	۶۳٪/۳۹

غیراضافی: صبح که از دریچه افق سرزد و اشعه قبه چتر زرنگار به عالم پرتوافکن گشت (۴۰)، صبح صادق که علم خورشید برافراشت و سپاه زنگ شکست یافت (۴۵)، صبح افق گلوی شب فشرده خون خفقان او را در دامنش ریخته (۷۳)، نیر اعظم خیمه نورانی به اطراف عالم زد (۱۰۹) و...
 اضافی: اضافه استعاری: دامن دل (۱۴)، پای طلب (۱۹)، گردن افق (۷۹)، گردن مراد (۸۲)، پای خواهش (۱۰۲)، گوش زمانه (۱۰۸)، دامن معصیت (۱۴۰)، دامن صبر (۱۸۰)، پای علایق (۲۰۰)، گوش فلک (۲۱۳) و ...
 *کنایه: پایه دامن صبر پیچید. (۱۳۲)، به امر تکفین و تجهیز او پرداختند و به خوابگاه جنازه‌اش رسانیدند (۱۳۳)، هرگز قرص آفتاب بر قرص نانش نتافتی و سفره او را سرگشاده کسی ندید (۱۳۹)، تا طباشیر صبح صادق بر اهل عالم پرتوافشان گشت. (۱۸۱)، استخوان بدنش وقت حرکت تار طنبور گشته (۲۱۷) و...

نوع کنایه	کنایات فعلی	کنایه از صفت	کنایه از موصوف
بسامد	۷۶٪/۱۶	۱۳٪/۵۶	۱۰٪/۴۴

*ایهام و انواع آن: به نوعی قانون افغان مخالف را ساز کرد که ناله او به آوازه از راه راست از اصفهان به حجاز رسید (۴۵)، یاقوت لبش به جان شیرین هم قرین (۱۳۰)، هر رگش به تن مزمار عود نمودی و هر شریانش بر بدن ابریشم تار طنبور گشتی. (۱۳۳) و...

*تلمیح: تلمیح در اثر محمد محسن شیرازی بوفور یافت میشود و بیشتر آنها، تلمیح به آیات، احادیث و داستانهای بنی‌اسرائیلی و اساطیری است.

تلمیح به احادیث و قرآن: دیباچه این اثر به نثر مصنوع متکلف نگارش یافته و مشحون به آیات، احادیث، کلمات، عبارات عربی و اشعار فارسی است. از سوی دیگر، از آنجاکه مجلس آرا اثری اخلاقی است نویسنده سعی کرده مباحث اخلاقی را با ذکر آیات و احادیث بیان نماید؛ لذا این اثر مشحون از تلمیحات قرآنی و احادیث می‌باشد. آنگونه که میتوان گفت بیشترین آرایه بکاررفته را شامل می‌گردد: پس به امر «کن» او را زنده نمود. (۶)، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلوٰه و السلام که او را امر لَوْ لَا خَلَقْتُکَ بر سر نهاده. (۶)

نویسنده در این اثر برای استناد مطالب خود از آیات زیادی در متن استفاده کرده و چنان آیات قرآن را در جملات در کنار واژه‌های فارسی قرار داده، یک زبان واحد را در ذهن تداعی میکند: «و ریاحینش غلطیده آب به انواع گل و شکوفه آراسته و اصناف درختان درختان میوه‌دار پیروسته کجنت تجری من تحتها الانهار در شأنش و قصب و زیتون و رمان در بیانش و نهال نو خیرش» (۱۳۷) «و را ده برابر آنچه عطا نموده به شهادت کریمه و من جاء بالحسنه فله عشر امثالها حضرت فرمودند که گفتم» (۲۹).

تلمیحات اساطیری: (۸مورد): رستم (۴مورد)، جمشید (۳مورد)، انوشیروان (۱مورد)/ تلمیح به داستان پیامبران: (۲۶۲مورد): عیسی (۸۲مورد)، موسی (۷۶مورد)، سلیمان (۳۲مورد)، یوسف (۱۴مورد)، آدم (۱۰مورد)، حضرت محمد (ص) (۷مورد)، ابراهیم (۲۴مورد)، یعقوب (۷مورد)، دانیال (۵مورد)، نوح (۴مورد)، اسحاق (۱مورد)/ تلمیحات غنایی: (۶مورد): مجنون (۵مورد)، فرهاد (۱مورد)/ تلمیحات غیراسلامی و تاریخی: (۳مورد): منصور حلاج (۱مورد)، حاتم (۱مورد)، لقمان (۱مورد)/ تلمیح به شخصیت‌های دینی: (۳۲مورد): ابلیس (۶مورد)، جبرئیل (۱۵مورد)، امام علی (۶مورد)، خضر (۵مورد).

نوع تلمیح	احادیث و قرآن	اساطیری	غیراسلامی و تاریخی	داستان پیامبران	غنایی	شخصیت‌های دینی
تعداد	۹۷	۸	۳	۲۶۲	۶	۳۲

* **تضمین:** این کتاب دارای آمیختگی نظم و نثر است و نویسنده کوشیده از این شگرد برای زیباتر کردن و ایجاد هنرنمایی بهره جوید. بهمین خاطر ابیاتی از شاعران بزرگ فارسی‌زبان از جمله سعدی، حافظ، صایب تبریزی، نظامی، مولوی، شیخ محمود شبستری، ابوسعید ابوالخیر و... در موضوعات موردبحث آورده که تا بدین وسیله معنی را تکمیل نماید.

* **ارسال المثل:** مؤلف مجلس آرا هر جا لازم دیده بمنظور تأیید کلام و اثرگذاری در خواننده و شنونده از آرایه تمثیل بهره برده است. تمثیلات استفاده‌شده معمولاً برگرفته از اشعار حکیمانه شعرای بزرگ ادب فارسی می‌باشد: نرود میخ آهنین در سنگ (۲۲)، تو خواه از سخنم پند گیر خواه ملال (۲۲)، چرا عاقل کند کاری که باز آرد پشیمانی (۲۲)، در خانه اگر کس است یک حرف بس است (۳۹)، حقیقت تلخ است (۴۳) و...

سطح فکری

موضوعات	تفسیر و تأویل احادیث	اخلاقیات و پند و اندرز	عرفان	تفکرات شیعی	حکایت	مدح
درصد	۷۶٪	۱۲٪	۳٪	۷٪	۱۹٪	۸۱٪

مدح و نعت: محمد محسن شیرازی در دیباچه کتاب علاوه بر مدح پروردگار، پیامبر و ائمه معصوم، پادشاه معاصر شاه سلیمان صفوی و والی و حاکم شیراز امام ویردی بیگ را مدح کرده است.

ستایش خالقی را رواست که به امر کن این جهان فانی را از تنگنای عدم به فضای وجود جلوه‌گر ساخت و به وجود فایض انبیاء و اولیا انتظام این نشأه را بیاراست (۱).

صلوات ذاکیات بی غایات بر شمع محفل «ثُمَّ دَنَى فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى»، عالم بَشَر و عِلْم مَا لَا تَعْلَم، عندلیب هزارستان «أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَم»، محمد مصطفی (ص) و برگزیده خدا که او را تاج کرامت «كُو لَآكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْاَفْلَآكَ» بر فرق و تارک نهاد و نهال اعتدالش را به زیور «وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُوْلُ(ص)» زیندگی داد. (۲)

آفتاب سپهر دولت و اقبال، سایه رحمت قادر ذو الجلال، اولاد ائمه طاهرين مصداق کریمه رحمت للعالمین السلطان بن السلطان الخاقان شاه سلیمان الصفوی بهادر خان آید الله تعالی علی العالمین انوار رحمت لازال اعلام رفعت. (۸)

صاعد مناهج وزارت و نامداری، عارج معارج امارت و بزرگواری، مقرب الحضرت الخاقانی آصف سلیمان ثانی، امام ویردی بیگ لازال دولته وظلّ رافته علی مفارق الانام الی یوم القیام. (۹)

تفسیر و تأویل احادیث: این اثر شبیه اربعینات نگاشته شده است. اربعینات درواقع شرح، و تفسیر احادیث نبوی و ائمه (ع) است و از این منظر عرفا و متصوفه در دوره‌های مختلف با تکیه بر اندیشه و جهان‌بینی خاص خود به شرح و تفسیر احادیث اقدام نموده‌اند که اساس و بنیان اندیشه‌های عرفانی بر پایه و بنیان آنها شکل گرفته است. شارحان در حین تفسیر از اقوال و سخنان دیگران نیز استفاده کرده‌اند. در مجلس‌آرا نویسنده با استفاده از تأویل معنا و مفهوم، احادیث را با استناد به قرآن و سخنان ائمه بیان می‌دارد. درحقیقت تأویل حدیث به معنای فهم غرض و مراد جدی از حدیث است. شیرازی در همان حدیث اول مینویسد: «از تأویل کلمه شریفه کهیصص آن حضرت فرمودند که این حروف از اخبار غیبی است که حضرت عالم‌الغیب و الشهاده حضرت زکریا را مطلع گردانید.» (۱۰).

کهیصص، پس «کاف» اشاره به کربلا است، و «ها» هلاک عترت طاهره و یا اشاره به یزید است که او ظلم‌کننده خواهد بود بر حسین (ع) و «عین» عطش و تشنگی او. «صاد» صبر او در آن روز (۱۱).

اخلاقیات و پند و اندرز: نویسنده در اثنای تأویل و تفسیر احادیث به مقتضای کلام، پند و اندرز را چاشنی سخنان خود قرار داده است. وی با بیان مواعظ و نصایح اخلاقی در قالب حکایات، تمثیل و بهره‌گیری از آیات و روایات ائمه معصوم و اولیاء در نقش واعظی خود را نشان می‌دهد: «هرچه از جناب حق سبحانه و تعالی و تقدس به تو میرسد محض خیر است پس در آن مرتبه مفوضه صبر و شکر میباید نمود و نفس خود را با آن تسلی باید فرمود» (۱۴)، «پس سعی در بندگی کن حضرت کریم متعال تخم وجود را بر گل انسان افشاند که حاصلش صرف عبادت و بندگی شود.» (۳۴)، «حال آنکه حرص تو را از عبادت که مقصود کلی است محروم میگرداند» (۳۴) شیرازی سعی کرده در پایان هر مجلس و با توجه به مطلبی که تشریح و تفسیر میکند نکته‌ای پندآموز در همان رابطه بیان کند. «پس ای عزیز ترک ظلم و اذیت از مسلم‌لنن نما و از عقاب الهی اندیشه کن که ظلم شما را به سخت و عذاب خدا گرفتار خواهد گردانید و تو را در جهنم خواهد رسانید» (۱۴۷) و

تفکرات شیعی: در مجلس‌آرا بخوبی تفکرات شیعی نمود یافته است. دیدگاه مورد پذیرش حکما و متکلمان شیعه درمورد قضا و قدر، پذیرش عمومیت قضا و قدر الهی درعین پذیرش اختیار انسان و تأثیر اراده و قدرت او در افعال اختیاری است. این موضوع در کتاب شیرازی هم آمده است: «ای عزیز به قسمت ازلی و تقدیر لم‌یزلی خرسند و شاکر باش و در فوت هر آرزوی، خاک کدورت بر قرق دل نپاشی تا در روز نشور مأجور و مثاب گردی» (۱۵). براساس توحید افعالی، همه ذاتها بلکه تمام کارها به مشیت و اراده خدا صورت میگیرد و به نحوی خواسته

ذات مقدس اوست. برخلاف معتزلیان و اشاعره، «توحید افعالی مورد نظر شیعه آن است که ضمن اصالت قائل شدن برای نظام اسباب و مسببات و قائم بودن هر اثری به سبب نزدیک خود، قائم به ذات پروردگار است و این دو قیام در طول همدیگر است، نه در عرض یکدیگر» (آشنایی با علوم اسلامی، مطهری: ص ۶۶). «پس بنده باید به مقدرات الهی شاکر باشد فوق آن مرتبه را نطلبند» (۱۴). وی همچنین در بحث امامت، امام علی (ع) را خلیفه برحق و جانشین راستین حضرت محمد (ص) معرفی می‌کند: «مقتدای اول و خلیفه بلافصل اسدالله الغالب مطلوب کل طلب ...» (۱۱). همچنین ترویج احادیث پیامبر اسلام و ائمه معصومین در جامعه شیعی مذهب دوره صوفیه بر این موضوع صحه می‌گذارد.

***عرفان:** مولف مجلس آرا به مباحث عرفانی از جمله توکل، توبه، ورع، خوف، محبت، استدرج، قناعت و... نیز نظر داشته و در بعضی مواقع مراحل سیروسلوک عرفانی را شرح نموده است. «ای عزیز سعی کن و جهد نما که توکل را بدست آوری؛ هرگاه ملکه توکل از برای تو حاصل گردد، جمیع مهمات دنیویه و اخرویه تو را حق تعالی کفیل و ضامن خواهد بود» (۳۰) و...

حکایت و تمثیل: شیرازی در این اثر با بهره‌گیری از تمثیل کوشیده مفاهیم ذهنی و انتزاعی را بهتر بیان کند. در اینگونه متون معمولاً نویسندگان با استفاده از تمثیل تا حد زیادی قادرند معانی برجسته را به مخاطبان خود تفهیم کنند و این امر باعث سهولت دریافت آنها می‌شود. «صوفیه بر اثر آمیزش با مردم و علاقه به ارشاد آنان، در مجلسی که ترتیب میدادند یا در آثار منثور خود، به فارسی روان و ساده سخن می‌گفتند و مطالب خود را همراه با حکایات و مثلها و شواهدی ارائه میدادند تا بهتر در خوانندگان و شنوندگان خود اثر کنند.» (انواع نثر فارسی، رستگار فسایی: ص ۳۹۰). شیرازی در مجلس آرا از حکایتهای و داستانهای بسیاری بهره برده تا بدین وسیله مفاهیم را بهتر انتقال دهد. نویسنده در حدیثی که از پیامبر نقل کرده «کسی که معصیتی را برای رضای خدا ترک کند، پاداش او جز بهشت نخواهد بود» داستان مرد کفن دزد را بیان کرده است (۴۱).

نوآوریها و نقاط ضعف و قوت اثر

این اثر به شیوه اربعینات نوشته شده است. اربعینات در زیرمجموعه ادبیات عرفانی قرار دارند و از این منظر عموماً جنبه تعلیمی داشته و بتبع آن میبایست از نثری روان و آسان برخوردار باشند، اما بررسیها در این حوزه نشان میدهد اغلب اینگونه نیست و گاه از تصنعات، تکلفات و عبارتهای منشیانه مشحون میباشند. «در بسیاری از آن آثار، نمونه‌های زیادی از ویژگیهای نثر فنی از جمله، صنعت‌پردازی، تکلفات لغوی، استعمال فراوان مفردات و ترکیبات عربی، بهره‌گیری از امثال و اشعار عربی، بویژه استناد به آیات، احادیث و سخنان مشایخ، کاربرد اصطلاحات فلسفی، کلامی، نجومی و غیر زیاد یافت میشود» (سبک‌شناسی نثرهای صوفیان، غلامرضایی: ص ۶۳). هرچند گرایش نویسنده به ساده‌نویسی نزدیک است، بنظر میرسد وی تحت‌تأثیر متون تعلیمی و اخلاقی بزرگان ادبیات تعلیمی از جمله کلیله و دمنه نصرالله منشی، مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی، کیمیای سعادت ابو محمد غزالی و خاصه گلستان سعدی قرار گرفته که دارای نثری مسجع و مشحون از حکایات، آیات، احادیث و آرایه‌های ادبی از جمله تمثیل، تشبیه، استعاره، سجع، جناس و غیره است.

مهارت و چیره‌دستی مؤلف در علوم ادبی و دیگر علوم قرآنی و احادیث باعث غنای علمی و ادبی اثر شده است. در جای جای کتاب خاصه دیباچه آنگاه که مؤلف مهار قلم در دست دارد، سعی میکند با آوردن ترکیبات بدیع و زیبا و اصطلاحات علمی و صنایع بدیعی معنوی نقاب را از رخ اندیشه بردارد و زلف سخن را با قلم خویش به کمک

آرایه‌های ادبی تشبیه، استعاره، کنایه، تلمیح و غیره شانه زند و دانش خود را به رخ خواننده اهل ذوق و ادب دوست و اهل فن بکشاند. از دیگر ویژگی‌ها میتوان کاربرد بیش از صد بیت شعر از شعرای مشهور ادب فارسی ذکر کرد که بعنوان مثل بکار رفته است.

شیرازی در مجلس‌آرا با تبعیت از مکتب ابن عربی و با بکار بردن اصطلاحات فلسفی، عرفانی گاه نثر را بسوی تصنع منشیانه سوق میدهد و گاه از شیوه‌ای ملایم و موزون بهره میگیرد. وی مجلس‌آرا را با دیباچه‌ای مصنوع و متکلف شروع میکند و در بسیاری از نقاط متن میتوان صنعت‌پردازی و حتی ویژگی‌های نثر فنی را شاهد بود ولی بالاینحال معنا و مفهوم در این اثر هرگز فدای لفظ و صنعت‌پردازی‌های ساختگی و غلوآمیز نشده است. با اینکه نویسنده از واژه‌ها و ترکیبات مهجور و گاه غریب و کهن استفاده کرده، وقتی آنها را در محور همنشینی با سایر الفاظ در بوته نقد قرار میدهم، منافاتی مشاهده نمیشود و میتوان به معنا و مفهوم کلام پی برد. «از ویژگی‌های خاص کتب اربعین یا شرح چهل حدیث در ادب فارسی مزایای ادبی و هنری آنها است. مؤلفان این نوع آثار کوشیده‌اند مطالب را با الفاظ ساده و درخور فهم عامه، صریح و روشن بیان کنند. در آنها واژه‌ها و تعبیرات تازه و گوناگون بکار رفته و گنجینه‌هایی از تعبیرات متنوع فارسی میتوان سراغ گرفت. همچنین در زبان آنها، برای بیان مسائل دینی، نکته‌های لطیف عرفانی و معنوی و تمثیلات و تشبیهات و استعارات دلپذیر گنجانده شده است.» (اربعین‌نگاری در عرفان و ادب فارسی، نزهت: ص ۸۷). با بررسی نثر مجلس‌آرا نشان میدهد نویسنده این اثر را نمیتوان صاحب سبک خاص دانست و سبک مؤلف بیشتر متأثر از ویژگی‌های سبک عمومی رایج در دوره‌های گذشته و دیگر آثار نثر صوفیانه است که بر پایه تقلید دیگر آثار متقدم بنا شده است. نویسنده تقریباً تمامی ویژگی‌های نثر صوفیانه را در مجلس‌آرا رعایت کرده و کمتر با ناهنجاری‌های سبکی در آن مواجه میشویم.

نتیجه‌گیری

کتاب مجلس‌آرا اثری تعلیمی از نوع اخلاقی-روایی است در قرن یازدهم که هم نثر فنی و هم نثر مرسل رواج داشته و توسط محمد محسن شیرازی نگاشته شده است. گرچه شیوه نگارش آن یکسان نیست، اغلب به ساده‌نویسی روی دارد؛ اما احاطه نویسنده به دانش ادبی بلاغی، دستوری و زبان عربی باعث شده این اثر حاوی شواهد و نکات ادبی فراوانی باشد که میتواند به شناخت بیشتر نثر عصر صفوی کمک کند.

سطح زبانی: برخی موارد بارز ویژگی آوایی اثر، شامل ابدال، تکرار، آرایه‌های سجع و جناس است که نویسنده به زیبایی هرچه تمام بکار برده است. از مختصات لغوی این اثر آوردن لغات کهن واژه‌های مترادف، کاربرد واژه‌ها از علوم مختلف، استعمال لغات عربی، که بدلیل دوزبانه بودن مؤلف درصد استفاده از لغات عربی نسبتاً چشمگیر است و در برخی جاها که لغت معادل فارسی هم وجود داشته از لغت عربی استفاده کرده است. ساخت کهن فعل استمراری، آوردن فعل جمع برای فاعل مفرد، حذف فعل به قرینه، کاربرد صورت قدیم افعال، مطابقت صفت و موصوف به سیاق زبان عربی، سبب شده نثر مجل‌آرا به سیاق سبک فنی نزدیک شود. هرچند خصائص سبکی این اثر تابع ویژگی‌های زبانی قرن یازدهم است، مترجم بیتوجه به قواعد زبان عربی نیز نبوده است؛ قواعدی چون مطابقت صفت و موصوف، کاربرد عبارات مسجّع، آوردن فعل در ابتدای جمله از جمله این موارد است.

سطح ادبی: توجه به لغاتی که دارای دو معنا هستند از جمله کنایه و بهره‌گیری از زیبایی‌های ادبی از قبیل تشبیه، استعاره، تلمیح و بدیع معنوی چون ایهام و تناسب؛ استفاده تلمیحی و تضمینی از آیات، احادیث و

اصطلاحات عربی و همچنین استفاده از اشعار شعرای بزرگ ادب فارسی بصورت ارسال‌المثل از جمله ویژگیهای ادبی این اثر هستند.

سطح فکری: محمد محسن شیرازی در دیباچه کتاب علاوه بر مدح پروردگار، پیامبر و ائمه معصوم، پادشاه معاصر شاه سلیمان صفوی و والی و حاکم شیراز امام ویردی بیگ را مدح کرده است. نویسنده بیشتر به مباحث اخلاقی و حکایات و قصه‌هایی که رمز و اشاره به اخلاق حمیده و ذمیه دارد، توجه نموده است. غیر از موضوعات اخلاقی، به مباحث عرفانی از جمله توبه، ورع، محبت، قناعت... توجه داشته و همچنین بعضی از قصص استفاده‌شده شبیه رمانس عرفانی است که قهرمان اصلی آن دارای صفات نیکو، تیزهوش، مؤمن و باوفا است و بر دیو نفس غلبه میکند.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از رساله دوره دکترای زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج استخراج شده است. آقای دکتر محمدهادی خالق زاده راهنمایی این رساله را بر عهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده‌اند. آقای نصراله سلامی به عنوان پژوهشگر این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته‌اند. آقای دکتر محمدرضا معصومی نیز با کمک به تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنماییهای تخصصی، نقش مشاور این پژوهش را ایفا کردند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر سه پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج و هیئت داوران رساله که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCES

- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen. (۱۲۵۵ AH). Al-Dari'ah al-Tasanif al-Shi'a, vol. ۲۰, Najaf: Al-Gharri Press. p. ۱۱.
- Bahar, Mohammad Taghi. (۱۹۹۱). Stylistics of Prose, sixth edition, Tehran, Amir Kabir. P. ۱۸.
- Derayati, Mostafa. (۲۰۱۰). List of Iranian Manuscripts (Dena) ۱۲ volumes, Tehran: Parliamentary Documentation Center.

- Derayati, Mostafa. (Fankha). (۲۰۱۲). Manuscripts of Iran, ۲۸ C, Tehran, Documents Organization and National Library of the Islamic Republic of Iran. p. ۱۳۴.
- Gholamreza'ei, Mohammad. (۲۰۱۰). Stylistics of Sufi prose. Tehran: Shahid Beheshti University, p. ۶۳.
- Hosseini Fasa'ei, Haj Mirza Hassan. (۲۰۱۳). Farsnameh Naseri, Vol. ۲, Tehran: Amir Kabir, p. ۴۹۰.
- Motahari, Morteza. (۱۹۹۵). Introduction to Islamic sciences (theology, mysticism and practical wisdom). ۱۵th ed. Qom: Sadra. p. ۶۶.
- Nozhat, Bahman. (۲۰۱۶). Arbaeen Negari in Persian mysticism and literature, and the ancient manuscript in the description of forty hadiths. *letter of the Academy*, ۱۵ (۲), pp. ۸۴-۱۱۶.
- Raja'ei, Mohammad Khalil. (۱۹۹۱). The teachings of rhetoric in the science of semantics and expression and novelty, III, Shiraz: Shiraz University, p. ۲۴۴.
- Rastegar Fasa'ei, Mansour. (۲۰۱۰). Types of Persian prose. Tehran, Samt, p. ۳۹۰.
- Shamisa, Sirus. (۲۰۰۲). Generalities of Stylistics, Fourth, Tehran: Ferdows, Pp. ۱۵-۱۵۳-۲۳۰-۲۲۴.
- Shamisa, Sirus. (۲۰۱۱). Literary types, Tehran: Mitra, p. ۱۰۴.
- Shirazi, Mohammad Mohsen. (Bita). Majles-e-Ara, Manuscript No. ۳۶۵۲, University of Tehran Library.
- Shirazi, Mohammad Mohsen. Majles-e-Ara, ۱۲۰۴ AH, Manuscript No. ۲۵۱۴, University of Tehran Library.
- Shirazi, Mohammad Mohsen. Majles-e-Ara, ۱۲۵۷ AH, Manuscript No. ۲۶۱, Library of the Grand Mosque of Qom.
- Shirazi, Mohammad Mohsen. Majlis-e-Ara, ۱۲۶۰ AH, Manuscript No. ۱۷۳۸۱, Library of the Islamic Consultative Assembly.
- Sotudeh, Gholamreza. (۱۹۹۵). Bibliography and Research Methodology in Farsi Literature ۴th ed. Qom: Mehr, p. ۴۳۱.

فهرست منابع فارسی

- آشنایی با علوم اسلامی (کلام، عرفان و حکمت عملی). مطهری، مرتضی (۱۳۸۴) قم: صدرا.
- اربعمین‌نگاری در عرفان و ادب فارسی و نسخه کهن در شرح چهل حدیث، نزهت، بهمن. (۱۳۹۴) نامه فرهنگستان، (۲) ۱۵، صص ۸۴-۱۱۶.
- الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۲۵۵ق) ج ۲۰، نجف: مطبعة الغری.
- انواع نثر فارسی، رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰) تهران: سمت.
- سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه، غلام‌رضایی، محمد. (۱۳۸۹) تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- فارسنامه ناصری، حسینی فسایی، حاج میرزا حسن. (۱۳۹۲) ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا) درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹) ج ۱۲، تهران: مرکز اسناد مجلس.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). (۱۳۹۱) ج ۲۸، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

کلیات سبک‌شناسی، شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱) چهارم، تهران: فردوس.
مجلس آراء، شیرازی، محمدمحسن. (بی‌تا)، نسخه خطی شماره ۳۶۵۲، کتابخانه دانشگاه تهران.
مجلس آراء، شیرازی، محمدمحسن. (۱۳۰۴ق) نسخه خطی شماره ۲۵۱۴، کتابخانه دانشگاه تهران.
مجلس آراء، شیرازی، محمد محسن. (۱۲۵۷ق) نسخه خطی شماره ۲۶۱، کتابخانه مسجد اعظم قم.
مجلس آراء، شیرازی، محمد محسن. (۱۲۶۰ق) نسخه خطی شماره ۱۷۳۸۱، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ستوده، غلامرضا. (۱۳۷۴) چاپ چهارم، قم: مهر.
کلیات علوم اسلامی (کلام، عرفان و حکمت عملی)، مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴) قم: صدرا.

معرفی نویسندگان

نصراله سلامی: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.
(Email: na.salami@iauyasooj.ac.ir)
محمدهادی خالقی زاده: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.
(Email: m.h.khaleghizadeh@iauyasooj.ac.ir : نویسنده مسئول)
محمدرضا معصومی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.
(Email: Masomi2525@yahoo.com)

COPYRIGHTS

© ۲۰۲۱ The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

Introducing the authors

Nasrollah Salami: PhD student, Department of Persian Language and Literature, Yasouj Branch, Islamic Azad University, Yasouj, Iran.
(Email: na.salami@iauyasooj.ac.ir)
Mohammad Hadi Khaleghzadeh: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasouj Branch, Islamic Azad University, Yasouj, Iran.
(Email: m.h.khaleghizadeh@iauyasooj.ac.ir : Responsible author)
Mohammad Reza M'asoumi: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Yasouj Branch, Islamic Azad University, Yasouj, Iran.
(Email: Masomi2525@yahoo.com)